

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه پیام نور

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
در رشته زبان و ادبیات فارسی

دانشکده علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

عنوان پایان نامه :

فرهنگ تشبیهی دیوان سنایی

(۴۰۰۰ بیت از بخش نخست قصاید)

استاد راهنما :

دکتر میر نعمت الله موسوی

استاد مشاور :

دکتر علی قهرمانی

نگارش :

رقیه مسعودی خسروشاهی

این دفتر را تقدیم می نمایم به :

پدر و مادر عزیز ، مهربان و فداکارم

که همواره با عشق و اخلاص تمام در اعتلای علم و دانش فرزندان
خود کوشیده اند .

و همچنین

دای بیژرگوارم دکتر احمد قاسمزاده خسروشاهی

که با فداکاری خودشان در طول تحصیل بر سر بنده منت
گذاشتند .

و دو پسر عزیزم شاهین و آروین باقریان

که با صبر و تحملشان مرا در امر تحصیل یاری کرده اند .

این دفتر ناچیز را تقدیم می‌کنم به :

همسر ارجمندم مهندس یعقوب باقریان خسروشاهی که عمریست
با از خود گذشتگی تمام بار سنگین زندگی تلخ و شیرین مرا بدوش
کشیده، و بخاطر آسایش و مطالعه من و فرزندان خویش با مساعدتهای
خود مشکلات راه را هموار ساخته است، و این چند بیت را که سروده
دکتر بهروز ثروتیان است تقدیم او می‌کنم :

از دیار غریب خوشبختی	با همه تنگدستی و سختی
دفتری را به نازنین همسر	هدیه آورده ام بجای گهر
	...

دل بدو ساخته است پیوندم	کز پس مادر و خداوندم
« برگ سبزیست تحفه درویش »	هدیه ام در کنار و سر در پیش

تقدیر و تشکر

پس از حمد و ثنای الهی و ستایش به درگاه احدیت و با توجه به این گفتار مولای متقیان « مَنْ عَلَّمَنِي حَرْفًا فَقَدْ صَبَّرَنِي عَبْدًا » بر خود فرض می دانم که :

از دلسوزی و راهنماییهای فاضلانه استاد ارجمند و بزرگوارم جناب آقای دکتر میر نعمت اله موسوی بعنوان استاد راهنما و مدیر گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور تبریز و از زحمات ارزشمند و ارشادات عالمانه استاد دانشمند جناب آقای دکتر علی قهرمانی بعنوان استاد مشاور از صمیم قلب قدردانی نمایم. چرا که این مجموعه بدون راهنمایی های ایشان امکان تدوین و تنظیم نمی یافت .

- و نیز از زحمات و راهنمای های استاد ارجمند جناب آقای دکتر گلی که در طول تحصیل در دوره کارشناسی خوشه چین فضلشان بودم تشکر و مراتب قدرشناسی خود را به پیشگاهشان تقدیم می دارم .

- همچنین تلاشها و مساعدتهای مسئولین محترم دانشگاه علی الخصوص مسئول محترم آموزش سرکار خانم سیار و سایر عزیزانی که در طول تحصیل این جانب را یاری نموده و بنده را مرهون لطف و بزرگواریهای خود قرار داده اند نهایت امتنان و سپاس را دارم و همچنین از همه استاداتی که در دوره کارشناسی ارشد از محضر پربرکشان کسب فیض نمودم کمال سپاس و تشکر را می نمایم و از خداوند متعال توفیق تمامی خدمتگزاران فرهنگ و ادب این مرز و بوم را خواستارم .

رقیه مسعودی خسرو شاهی

دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی

دانشگاه پیام نور تبریز

تابستان ۱۳۸۷

هدف و انگیزه انتخاب موضوع

انس و الفتی که با سنایی و مخصوصاً با زبان وی در قصاید او دارم ، و اشتیاق روز افزون به مباحث بلاغی به ویژه مسایل علم بیان که در خود احساس می کنم ، یافتن امثال جدید به جای شواهد تکراری و کلیشه ای که در کتب بلاغی در ذیل هر کدام از انواع تقسیم بندی های موضوعات بیانی ذکر شده است و همچنین احساس این ضرورت که برای شناختن و شناساندن هنر بی پایان سنایی لازم بود که گونه های بلاغی و فنون ادبی در آثار وی به صورت اخصّ و جداگانه ای مورد تفحص قرار گرفته تا به صورت جزوه های مدوّن در دسترس دانشجویان قرار گیرد مرا بر آن داشت تا موضوع پایان نامه تحصیلی خود را تحت عنوان « فرهنگ تشبیهی در قصاید سنایی » « ۴۰۰۰ بیت از بخش نخست قصاید » وی انتخاب و به گروه محترم زبان و ادبیات فارسی پیشنهاد نمایم .

تابستان ۱۳۸۷

چکیده

در پایان نامه حاضر، نویسنده به بررسی و طبقه بندی انواع تشبیه به صورت فرهنگ الفبایی در ۴۰۰۰ بیت از بخش نخست قصاید سنایی پرداخته، و حسی یا عقلی بودن، مفرد یا مقید یا مرکب بودن، تخیلی یا تحقیقی بودن وجه شبه را تعیین نموده و بسامد تشبیهات را طی نتایج آماری و نموداری ارائه داده است.

از آنجایی که این پایان نامه بصورت فرهنگ می باشد، انواع تشبیه به ترتیب حروف انجام گرفته و در آخر نیز فرهنگ الفبایی مشبه و مشبه به ارائه گردیده است.

واژه های کلیدی :

تشبیه، قصاید، بسامد، سنایی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
۳	مقدمه
۶	پی نوشتها
۷	علایم اختصاری
۸	شرح احوال سنایی
۹	نام و نسب سنایی
۹	تاریخ تولد حکیم
۱۰	زادگاه حکیم سنایی
۱۰	آغاز شاعری حکیم
۱۱	سفرهای حکیم
۱۱	استاد سنایی
۱۱	مدت زندگانی حکیم
۱۲	وفات سنایی
۱۲	مقبره حکیم
۱۲	سخن شعرا در حق وی
۱۳	مذهب حکیم
۱۳	سبب آشفتگی و تغییر حال حکیم
۱۴	سبک سنایی
۱۵	آثار سنایی
۱۷	پی نوشتها
۱۸	علم بیان
۱۹	واضع علم بیان
۲۰	پی نوشتها
۲۱	فایده علم بیان
۲۲	پی نوشتها
۲۳	فصل اول

۲۴	تشبیه
۲۷	پیشینه تشبیه
۲۸	توضیح ارکان تشبیه
۲۹	طرفین تشبیه
۳۰	تقسیم کلی تشبیه
۳۰	ادات تشبیه
۳۱	تعریف انواع تشبیه
۳۲	بلیغ اضافی
۳۴	بلیغ غیر اضافی
۳۴	تسویه
۳۵	تشبیه در تشبیه
۳۵	تفضیل
۳۶	تلمیحی
۳۷	تمثیل
۳۸	جمع
۳۸	خیالی
۳۹	حسی به حسی
۳۹	حسی به عقلی
۴۰	حماسی
۴۰	سمبلیک
۴۰	عقلی به حسی
۴۱	عقلی به عقلی
۴۲	مرسل مجمل
۴۲	مرکب به مرکب
۴۳	مرکب به مفرد مقید
۴۳	مشروط
۴۴	مضمّر
۴۴	مفروق
۴۵	مفرد به مفرد
۴۵	مفرد به مرکب

٤٥	.....	مفصل
٤٧	.....	مقلوب
٤٨	.....	مقید
٤٨	.....	ملفوف
٤٩	.....	موقوف المعانی
٤٩	.....	وجه شبه
٥١	.....	پی نوشتها
٥٣	.....	فصل دوم
٥٤	.....	بلیغ اضافی
٩٧	.....	بلیغ غیر اضافی
١١٣	.....	تسویه
١١٨	.....	تشبیه در تشبیه
١٢٣	.....	تفضیل
١٢٦	.....	تلمیحی
١٤٧	.....	تمثیل
١٤٨	.....	جمع
١٥٩	.....	خیالی
١٦٠	.....	حماسی
١٦١	.....	سمبلیک
١٦٣	.....	مؤکد مفصل
١٦٦	.....	مرسل مجمل
١٧٩	.....	مرسل مفصل
٢٠٤	.....	مرکب به مرکب
٢٠٧	.....	مشروط
٢٠٩	.....	مضمّر
٢١٠	.....	معقول
٢١٣	.....	مفروق
٢٣٩	.....	مقلوب
٢٤٢	.....	ملفوف
٢٤٦	.....	موقوف المعانی

۲۵۰	..... پی نوشتها
۲۵۲	..... نتایج آماری فرهنگ تشبیهات دیوان سنایی
۲۵۳	..... نمودار
۲۵۴	..... فرهنگ الفبایی مشبه
۲۶۳	..... فرهنگ الفبایی مشبه به
۲۷۴	..... نتیجه گیری
۲۷۵	..... منابع و مأخذ

پیشگفتار

پایان نامه حاضر در دو فصل تنظیم گردیده است. قبل از شروع فصول ابتدا مقدمه راجع به فصاحت و بلاغت، چکیده، هدف و انگیزه انتخاب موضوع، تعریف علم بیان، فایده علم بیان و واضح علم بیان و به خلاصه ای از زندگانی سنایی غزنوی و آثار این شاعر بزرگ و... اشاره شده است.

- فصلها و بخشها بر اساس دیدگاههای متفاوتی که در کتب بیان، به ویژه در بیان دکتر شمیسا ذکر شده است، تنظیم گردیده است.

- دیوان اشعار سنایی غزنوی به اهتمام و تصحیح استاد مدرس رضوی جمع آوری و چاپ گردیده است، که اساس کار این رساله قرار گرفته است.

- در فصل اول تعریف انواع تشبیه بر اساس حروف الفبا به صورت فرهنگ انجام شده است. و علاوه بر تعاریف ارکان تشبیه، غرض از تشبیه، توضیح ارکان تشبیه و... مورد توجه قرار گرفته است.

- در فصل دوم ابتدا توضیح کوتاهی از تشبیه دادیم بعد تشبیهات یافته شده از دیوان سنایی مربوط به آن تشبیه را با تجزیه و تحلیل از نظر مشبه، مشبه به، وجه شبه، ادات تشبیه، مفرد، مقید، مرکب، تحقیقی-تخیلی و... بررسی کردیم و بعد به کوتاهی یا فراوانی بسامد آن در قصاید سنایی اشاره کردیم.

- در تعریف تشبیهات و انواع آن به تعدادی کتاب های قدیم و جدید ارجاع داده شده است.
- در ارائه انواع تشبیه بیشتر به کتاب بیان دکتر شمیسا و تا حدودی به کتاب معانی و بیان جلال الدین همایی و... توجه شده است.

- جهت پر هیز از اطاله کلام چنانکه بیتی دارای بیش از یک نوع تشبیه است، به تشبیهی که به نظر با اهمیت تر بوده ملاک قرار گرفته و در آن بخش ذکر شده است.
- بعد از هر بیت شماره صفحه و شماره قصیده و شماره بیت، با علامت های اختصاری (ص-ق-ب) ذکر گردیده است.

- تشبیه در قصاید سنایی از جهات ذیل مورد بررسی قرار گرفته است:

۱- ارکان تشبیه (مشبه - مشبه به - ادات تشبیه - وجه شبه)

۲- توضیح و تبیین تشبیه

۳- ذکر نوع تشبیه

۴- حسی و عقلی بودن طرفین تشبیه

۵- مفرد یا مقید یا مرکب بودن طرفین تشبیه

۶- تحقیقی یا تخیلی بودن وجه شبه

- در بخش آخر فصل دوم رساله به ذکر برخی نتایج آماری به دست آمده از تشبیهات اشاره کردیم.

- در فرهنگ حاضر سعی بر این بودن که تمامی ابیات دارای تشبیه با توضیح آورده شود مگر در مواردی که تعداد ابیات بسیار بوده لذا با راهنمایی استاد راهنما بخاطر اطاله کلام از توضیح آنها خوداری شده فقط به ذکر بیت و شماره صفحه و قصیده و شماره بیت اکتفا شده است .

- در تعیین بسامد کامل تشبیهات به کار رفته در قصاید سنایی مانند (محسوس ، مرسل ، مقید ، غیر مقید و مفرد) لحاظ نگردیده است ، زیرا این تشبیهات خود ممکن است دارای چند تشبیه بلیغ ، مفصل و ... باشند . بنابر این در محاسبه کلی این تشبیهات منظور نشده است .

- در بخش آخر فصل دوم بعد از نمودار فرهنگ الفبایی مشبه و مشبه به را ارائه دادیم .

- در خاتمه نتیجه گیری کلی از رساله انجام گرفته است .

مقدمه

آب دریا را اگر نتوان کشید
هم به قدر تشنگی باید چشید « مولوی »

الرَّحْمَنُ عَلَّمَ الْقُرْآنَ خَلَقَ الْإِنْسَانَ عَلَّمَهُ الْبَيَانَ

شکر و سپاس بیکران نثار خداوندی که آدمی را بیافرید و او را به فضیلت خرد و مزیت نطق بر دیگر موجودات جهان برتری بخشید و درود و ثنای بی پایان به پیشگاه پیامبر نامی و رسول گرامی اسلام و اهل بیت و عصمت و طهارت او باد که چون مشعلی فروزان فرا راه بشریت قرار گرفتند و آدمیان را از تیرگی و جهل و ضلالت رهانیدند و به شاهره هدایت و سعادت رهنمون شدند. و سپاس مهربان خداوندی را که آفریدگاری و آموزگاری هر دو آستن منت اوست.

سخن منظوم کلامی است غیر عادی با بیان خیال انگیز از یک احساس و تفکر. که انسان را از دنیای طبیعی خارج و به دنیای ماورای طبیعی فرامی خواند. شاعر همچون جادوگری است که با استفاده از عناصر خیال و اصول فصاحت و بلاغت و با تصویرگری احساسات لطیف خود، ذهن شنونده و مخاطب را تحت تأثیر قرار داده و آن را تسخیر می کند. این « تأثیر در نفوس که هدف نهایی شعر و کلام غیر عادی است، گاه از طریق خیال انگیزی و گاه از طریق تحریک عواطف است. » (۱) عناصر خیال که همان تشبیه، استعاره، مجاز و کنایه هستند در علم بیان مورد بررسی قرار می گیرد چرا که شعری که خالی از احساس و عاری از تخیل باشد، از پتیه سخن منثور فراتر نرفته است.

تحقیق در قواعد فصاحت و بلاغت عربی و دلایل اعجاز قرآن کریم از نخستین روزگاران تمدن اسلامی شروع گردید و مورد توجه خاص مسلمانان قرار گرفت. از همین رو دقت در موارد قوت و ضعف سخنوران عرب نیز آغاز گردید و بدین ترتیب در قرن دوم و سوم هجری منجر به تألیف کتبی در سه علم جدید معانی، بیان و بدیع در ادب عرب شد.

از جمله این کتب می توان به « اعجاز القرآن » جاحظ و « الشعر و الشعر » ابن قتیبه دینوری اشاره کرد. از قرن پنجم به بعد با ظهور دانشمندانی چون عبدالقاهر جرجانی صاحب کتاب مشهور « اسرار البلاغه » و « دلایل اعجاز » و خصوصاً ابو یعقوب سکاکی صاحب کتاب « مفتاح العلوم »، علم معانی و بیان به مراحل ترقی و عالی خود رسید.

استفاده از استعارات و تشبیهات غریب، تکلف گویی و پرداختن بیش از حد معمول به ظاهر کلام

و به تبع آن غفلت از معنی جهت اظهار فضل و برتری در این سبک رواج بیشتری می‌یابد. هنر بزرگ سنایی این است که علی‌رغم اینکه در بستر این تفکر و این سیر ادبی قرار دارد، هیچگاه لفظ و معنی را فدای دیگری نکرده است و هر کدام را در حدّ علای خود عرضه می‌کند و از صنایع ادبی و علوم بلاغی تا آنجایی که مخلّ فصاحت نباشد استفاده کرده است. به جرأت می‌توان گفت که بهترین و احساسی‌ترین تشبیهات و استعارات زبان فارسی در اشعار غنایی سنایی یافت می‌شود، بی‌آنکه افراط و تصنع در آن ظاهر باشد و ایجازهای مستحسن و مجازها و کنایات بدیع فارسی را در دیوان آن می‌توان دید بی‌آنکه تفریطی در آن آشکار باشد، و شاید یکی از رمز سهل و ممتنع بودن زبان سنایی نیز همین مطلب باشد.

به طور کلی حضور موضوعات علم بیان از لحاظ کمی و کیفی استعمال آنها در قصاید قابل توجه است. تشبیهات لطیف ذهنی، استعارات ناب، مجازهای بدیع و کنایات جذاب در جای جای این کتاب ارزشمند چون گوهری تابناک می‌درخشد و چشمها را خیره می‌کنند، چنانکه می‌توان اذعان کرد که کمتر بیتی در آن یافت می‌شود که لااقلّ به یکی از زیورهای بیانی آراسته نباشد. تتابع موضوعات مختلف یا موضوعی واحد از مسائل بیانی در یک بیت یا مصراع، به طوری که گاهی ساختار کلی بیت یکی از همین موضوعات بیانی است از دیگر امتیازات سنایی در اشعارش است. زبان شناسان کل زبان را چیزی جز تشبیه و استعاره نمی‌دانند و به همین دلیل کل زبان سمبلیک است منتها مهم این است که فرهنگهای مختلف به صورتهای متفاوت از این روند استفاده می‌کنند، مثلاً در فارسی وقتی می‌گوییم «فلان شخص گاو است» یعنی «احمق است» ولی همین تعبیر در انگلیسی «امر قوی و پیروز است» معنی میدهد.

طبیعت زبان ایجاب می‌کند که گویندگان آن برای تفهیم بهتر مطالب از ترفندهای ادبی مانند تشبیه، کنایه، استعاره، مجاز و... استفاده کنند یکی از این موارد تشبیه است. تشبیه جزئی از بافت مجازی زبان است برخی تشبیهات بدلیل داشتن وجه شبه قوی تر بیشتر بر سر زبان‌ها افتاده و مشهور شده‌اند.

در مجله زبان و ادب فارسی می‌نویسد:

«تشبیه مربوط به همه زبان‌هاست و کار برد آن را فهم بهتر مطالب بیان کرده‌اند استفاده از روند تشبیه کردن مفاهیم به چیزهای دیگر از قبیل سنگ و گیاه و حیوان و... جز ناموس تمام زبان‌های دنیاست مغز آدمی چنان عمل می‌کند. البته عده‌ی معدودی از تشبیهات جنبه کلاسیک پیدا می‌کنند و وارد زبان ادب و شعر می‌شوند» (۲).

طبیعی است که وقتی بجای جمله ی « گونه او سرخ است » بگوئیم « گونه او خون است » مطلب بهتر و آسانتر فهمیده می شود بنابر این نمادها و رمزها همیشه برای اختصاصی کردن مطلب نیستند بلکه اغلب یا حداقل در آغاز به منظور رسایی مطلب به کار گرفته می شوند .

امید است که این مجموعه همچون قطره های باران روح تشنه نسل جوان امروز را سیراب کند و با بهره گیری از شعله شمع این شاعران آنان را به دنیای امید و روشنی رهنمون گردد .

در خاتمه از اساتید بزرگوار و ادیبان حاذق انتظار دارد که بضاعت مزجاء این مجتاز را با دیده کرامت بنگرند ، چرا که این مجموعه فراهم آمده ، بر هانی واضح و شاهد بارزی است بر :

« تحفه موری به شاه ، پای ملخ بردن است ».

رقیه مسعودی خسرو شاهی

تابستان ۱۳۸۷

پی نوشتها :

۱- شعر بی دروغ ، شعر بی نقاب ، زرین کوب عبدالحسین ، چاپ هشتم ، انتشارات علمی ،
۱۳۶۳ ، ص ۷۳

۲- مجله زبان و ادبیات فارسی ، دوره ۱۹ ، شماره ۱ ، پائیز ۸۴ ، ص ۱۱

علايم اختصاری

علايم اختصاری در پایان نامه حاضر به شرح زیر است :

ب	بیت
ج	جلد
ص	صفحه
صص	صفحه ها
ق	قصیده
/	نشانه فارق
ه . ق	هجری قمری
....	ادامه دارد

شرح احوال و آثار سنایی

نام و نسب سنائی

نام و کنیه و تخلص سنائی چنانکه تذکره نویسان آورده اند و خود او نیز در آثارش بدان تصریح نموده است «ابوالمجد مجدود بن سنائی» است.

وی در مقدمه این دیوان چنین میگوید:

« روزی من که مجدودبن آدم سنائی ام در مجد و سناء این کلمات نگاه کردم » و نیز در ابیاتی

از دیوان نام و تخلص خود را با هم ذکر نموده است :

کی نام کهن گردد مجدود سنائی را   نونو چو می آراید در وصف تو دیوانها (دیوان ص ۱۸)
دیگر از نامهای وی « الهی » بوده است چنانچه می گوید:

الهی نام خود کردم بدو نسبت کنم خود را   اگر هر شاعری نسبت به بهمان و فلان دارد

(دیوان ص ۱۱۵)

و نیز بعضی نام او را حسن نوشته اند و ظاهراً منشا این گفته یکی از ابیات قصیده ای است که

در ستایش بهرام شاه گفته شده است :

حسن اندر حسن اندر حسنم   تو حسن خلق حسن بنده حسن (دیوان ص ۵۲۲)

از این رو برخی از محققان معتقد شده اند که نام وی اصلاً «حسن» بوده است و بعدها

«مجدود» نامیده شده . نام پدر سنائی « آدم » بوده است چنانچه در مثنوی «کارنامه بلخ» خود به این موضوع اشاره نموده است :

« پدری دارم از نژاد کرام   از بزرگی که هست آدم نام» (۱)

« حکیم سنائی از خاندانی بزرگ و دودمانی شریف بوده و رضی الدین علی لالا که از مشایخ

بزرگ صوفیه است از همین خاندان بوده و پدر رضی الدین ، شیخ سعید با حکیم سنائی پسر عم بوده و در بعضی اشعارش به نژاد و دودمان اشاره میکند چنانکه در بیتی میگوید:

من ثناگوی توام زیرا نژادم نیست بد   خود نکو گو تو را هرگز نبوده بد نژاد(دیوان ص ۷۴۵)

و نیز در این بیت به پاکی نژاد می بالد و می گوید :

کم آزار و بی رنج و پاکیزه عرضم   که پاکست الحمدالله نژادم (دیوان ص ۳۶۱)

تاریخ تولد حکیم

« تاریخ تولد سنائی به درستی معلوم نیست و بیشتر تذکره نویسان در این باب سکوت اختیار

کرده و از سال تولد او ذکری نکرده اند و امیر علی شیرلودی در تذکره مرآت الخیال از تاریخ مجمل

فصیحی خوافی سال تولد او را سنه ۴۳۷ نقل کرده است و مدت عمرش را ۶۲ سال آورده است و

این مدت عمر که برای حکیم از تاریخ مذکور نقل شده است به حقیقت نزدیک و بعضی اشعار